

Jan Pauer

SOVĚTSKÁ VOJENSKÁ INTERVENCE A RESTAURACE BYROKRATICKO- CENTRALISTICKÉHO SYSTÉMU V ČESKOSLOVENSKU 1968–1971¹

Sovětská vojenská invaze v srpnu 1968 zakončila do té doby nejdalekosáhlejší pokus o smírnou transformaci byrokraticko-centralistického systému ve Východní Evropě, který byl v mnohém paradigmatický pro počáteční vývoj sovětské perestrojky, v níž také dominovaly reformně komunistické koncepty, byť v jiných podmínkách a podobě. Specifikou dvojakého procesu transformace systému v ČSSR v roce 1968 bylo spojení plánované reformy mocenských struktur se spontánním sociálním hnutím, které vykazovalo i autonomní politické prvky. Započatá transformace systému směřovala k otevřenému vývoji, jehož ustálenou podobu nelze zpětně anticipovat. Vojenská intervence tento vývoj před dvaceti lety přerušila a následná politická restaurace ho uzavřela.

Jak intervence, tak restaurace, v oficiálním žargonu zvaná „normalizace“, byly tehdejším sovětským vedením považovány za politický úspěch. Ve srovnání s Maďarskem v roce 1956

1 Tento referát byl napsán v polovině března 1988 a přednesen na mezinárodní konferenci o „Pražském jaru 1968“ v italské Cortoně v dubnu téhož roku. Byl otištěn ve sborníku *La primavera di Praga*, ed. F. M. Cataluccio, F. Gori, Milano 1990. Až na nepatrné změny v úvodu byl text ponechán v původní verzi, za účelem zvýšení průkaznosti přednesených tezí byl však text na žádost vydavatele doplněn poznámkami. Předložená stať se opírá o rozsáhlou historickou práci autora o sovětské intervenci a posrpnové restauraci v Československu 1968/9.

a s Polskem 1981 si vynutila konzervativní stabilizace ČSSR menší sociální a politické oběti: oproti Maďarsku došlo k daleko menším ztrátám lidských životů (72 mrtvých)² a ve srovnání s oběma nenásledovala hospodářská krize ani politické či sociální otřesy takových rozměrů. Dokonce i mezinárodní důsledky sovětské intervence, která byla největší vojenskou akcí v Evropě po II. světové válce, byly mizivé. Tato relativně „smírná“ restaurace je o to překvapivější, vezme-li se v úvahu, že 98 % obyvatel a většina členů KSČ odmítla politické cíle sovětské intervence. Přesto během jednoho roku došlo k opětné metamorfóze systému a k prosazení sovětských politických cílů v ČSSR. K pochopení tohoto procesu je nutné osvětlit povahu konfliktu mezi oběma zeměmi a znázornit hloubku změn dosažených v průběhu reformního procesu.

Sovětské vedení se stavělo vůči reformnímu procesu od samého počátku nedůvěřivě a od okamžiku, kdy reformní diskuse překročily rámec uzavřených kabinetů, nepřátelsky. Vznik politické veřejnosti, výměna kádrů ve špičkách moci, včetně politicky tradičně brizantních oblastí, jako jsou armáda a ministerstvo vnitra, charakter plánovaných reforem a v neposlední řadě očividné snahy Dubčekova vedení o prosazení větší samostatnosti, vedly sovětské vedení postupně k přesvědčení, že vývoj v Československu spěje ke stejným společenským konfliktům jako v roce 1956 v Maďarsku.

Na rozdíl od Dubčekova nevěřilo tehdejší Brežněvovo vedení v možnost smírné reformy a demokratizace byrokraticko-centralistického systému. Každý nekontrolovaný pohyb veřejnosti, každá zásadní změna fungování daného systému jím byla pova-

2 Tento údaj se opírá o jedinou oficiální informaci z r. 1968, kterou uvedl Z. Mlynář v televizním projevu v září 1968. Hovořil o 70 občanech, kteří přišli o život. *Rudé právo*, 15.9.1968. V. V. Kusnřák cituje ve svém díle *From Dubček to Charter 77. Czechoslovakia 1968–8*. Edinburgh 1978, s. 11 zprávu vlády o počtu obětí mezi 20.8.–3.9.1968. Podle ní bylo 72 občanů zabito, 267 těžce a 422 lehce zraněno. Novější zveřejněné údaje Hlavní správy VB z r. 1968 udávají celkový počet 94 mrtvých. *Studentské listy*, 1990, č. 13, s. 8, viz příspěvek J. Pecky v tomto sborníku, poznámka 26.

žována za faktor postupného rozkladu základních vazeb reálně socialistického systému.³

Dubčekovo vedení reagovalo na sovětskou kritiku rozporně. Na jedné straně připustilo sovětské vměšování i do takových otázek, jako bylo obsazení funkce prezidenta republiky⁴ (a současně vrchního velitele čs. armády), a na druhé straně nehodlalo ustoupit od základních postulátů nové politiky. Zároveň však demonstrativně odmítalo bránit suverenitu vlastního státu.⁵ To sovětské vedení dobře vědělo. V průběhu politického konfliktu r. 1968 bylo vedení KSSS opět konfrontováno se základní slabinou svých zahraničně politických instrumentů. Ač byl vojenský zásah i z hlediska SSSR *ultima ratio*, muselo vzít záhy na vědomí, že to byl současně jediný účinný prostředek prosazování vlastní politické vůle na území Československa. Z tohoto hlediska se stala srpnová vojenská akce, zvaná „Du-

- 3 Jak je již dlouho známo z Biřakových projevů, byl vývoj v Československu ze strany sovětské i ze strany ostatních účastníků schůzky v Drážďanech v březnu 1968, tzn. na samém počátku reformního procesu, před změnami ve vedení komunistické strany, jmenováním nové vlády, přijetím Akčního programu a vznikem nezávislých politických seskupení charakterizován jako „kontrarevoluce“. Viz nezveřejněné připravené komuniké z drážďanské konference. Biřak, V.: *Pravda zůstala pravdou*. Praha 1974, s. 287. Ze svědectví bývalého předsedy vlády O. Černíka vyplývá, že v kuloárních rozhovorech učinil v Drážďanech Brežněv svou první nabídku „vojenské pomoci“ Československu. *Rozhlas*, 1990, č. 11., s. 11.
- 4 Srov. Dubčekův projev na plénu ÚV KSČ v září 1969. *Svědectví*, 1970, č. 38, s. 273.
- 5 Vedení KSČ z vlastní iniciativy nabídlo Moskvě konání vojenských manévřů na území Československa (viz protokol rozhovoru Dubčeka, Černíka, Císaře a Hájka s delegací francouzské komunistické strany vedené W. Rochetem v polovině července 1968. Kadlec, V.: *Dubček – 1968*. Kolín nad Rýnem 1986, s. 164.). V květnové rezoluci ÚV KSČ a v řadě dalších prohlášení vedoucích politiků byly ostantativně dementovány zprávy o hrozcím vojenském zásahu sovětské armády a označeny za výmysly a provokace buržoazní propagandy. Tím byly tabuizovány jakékoliv diskuse k tomuto tématu. *Rok šedesátý osmý v usneseníh a dokumentech ÚV KSČ*. Praha 1969, s. 198. Odvolání generála Prehlika po oficiálním protestu SSSR, korespondující se snahami části naší generality pod vedením generála Džúra o jeho odvolání z funkce, bylo jen logickým důsledkem politiky nezavdáván podnětů k intervenci a veřejného „zařikáván“ nebezpečí vojenské agrese.

naj“, pro sovětské vedení nutnou. Dnes víme, že s vojenskou přípravou intervence bylo započato koncem května 1968,⁶ a že konečné rozhodnutí padlo krátce před vlastní akcí. Bylo přímým důsledkem nesplněných politických aspirací sovětského vedení po jednáních v Čierné nad Tisou a v Bratislavě. Ztráta důvěry v Dubčekovo vedení znamenala v očích Kremlu ztrátu přímé kontroly nad Československem, a tím ohrožení vlastních strategických pozic v centru Evropy. Ač nelze rozebírat poslední bilaterální jednání mezi československým a sovětským vedením podrobně, lze říci, že Čierná byla posledním pokusem ze strany SSSR o politické řešení konfliktu. Jednání nebyla tedy ani „kouřovou clonou“ již rozhodnuté intervence, ani nalezení „modu vivendi“ či politického kompromisu, nýbrž byla jednáním druhu „kdo s koho“ s protichůdnými interpretacemi výsledků rozhovorů.

Z československé strany bylo toto jednání, které rozhodovalo o osudu země, vedeno v mnoha směrech lehkovážně. Vedení KSČ se nechalo izolovat na vlastním území. Telefony byly kontrolovány sovětskou tajnou službou,⁷ takže Dubčekova skupina byla odříznuta od vlastního aparátu, a tím od možnosti rychle reagovat na případné zostření situace. Vzhledem k tomu, že vojenská mobilizace kolem hranic ČSSR v průběhu jednání vrcholila, bylo sovětské vedení v případě politického výbuchu schopno okamžitě vojensky reagovat.⁸ Krom toho přistoupilo Dubčekovo vedení na princip individuálního projevování názorů. Zatímco politbyro KSSS vystupovalo monolitně, provádělo

6 Podle svědectví Zd. Mlynáře to prohlásil Brežněv během srpnových jednání v Kremlu. Je možné, že přípravy začaly i dříve. *Mráz přichází z Kremlu*. Köln, Index, s. 208

7 Viz svědectví překladatelky J. Neumannové (*Listy*, 1983, č. 5, s. 3–7). Také dobové svědectví redaktorů *Smeny* z 31.7.1968 potvrdilo masivní přítomnost sovětské tajné služby. Bifak potvrdil ve svých memoárech na příkladu Smrkovského, který se snažil pomoci diletantské „tajné řeči“ informovat telefonicky Prahu o stavu jednání, že sovětská tajná služba kontrolovala a odposlouchávala telefony. *Signál*, 8.1.1990, č. 1–2.

8 Generál Rusov potvrdil na schůzi předsednictva Národního shromáždění v srpnu r. 1968, že během jednání v Čierné došlo v NDR k mobilizaci 650 000 vojáků. *Listy*, 1978, č. 5, s. 56.

Dubčekovo předsednictvo před očima kremelského vedení otevřené hlasování. Hlavně však československá strana v tomto jednání neusilovala o dosažení jakýchkoliv písemných závazných prohlášení či dokumentů bilaterálního konsensu. Obecná deklarace v Bratislavě byla jen zdánlivým kompromisem, ideologickým pamfletem, eklektickou směsí formálního potvrzení suverenity ČSSR a možnou, byť nedostačující, ideologickou platformou sovětské invaze.

Vojenská invaze byla ze strany SSSR dovršením jeho eskalační politiky vůči ČSSR. Dohady o rozporech v politbyru KSSS⁹ nejsou ani pravděpodobné, ani nutné pro objasnění jak invaze samé, tak jejího časového rozvrhu.

Provedení intervence vykazuje stereotypní rysy. Politická režie se orientovala na Maďarsko roku 1956. Ačkoliv šlo v obou případech o tzv. „spojenecký konflikt“, nepočítalo sovětské vedení v případě Československa s většími bojovými akcemi. Šlo mu o rychlé uskutečnění politiky *fait accompli* pomocí masivního nasazení půlmilionové armády a vytvoření „revoluční vlády“, která by intervenci legitimovala. Svou logikou by tento konstituční akt vedl k rozkolu KSČ. „Dělnicko-rolnická“ vláda měla být zaštitěna prezidentem republiky generálem L. Svobodou, na jehož politickou loajalitu vůči SSSR se tehdejší moskevské vedení právem mohlo spolehnout. Pod dojmem celonárodního antikolaboračního odporu však generál Svoboda odmítl využít svých ústavních pravomocí k vytvoření jakési přechodné vlády „národní záchrany“, která by se stala nástrojem sovětské politiky. Místo toho usiloval o jednání za přítomnosti zatčeného reformního jádra vedení KSČ. Původní sovětský plán tedy ztroskotat na civilním odboji.

9 Tuto tezi zastává i Z. Mlynář (*Mráz*, s. 215 a n.). Po dlouhá léta byla jakousi neoficiální verzí poražených reformních komunistů. Nelze přehlédnout, že teze o mocenském boji v sovětském politbyru a náhlém vítězství „jestřábů“, kteří odmítli modus vivendi z Čierné a Bratislavy, pro jejíž verifikaci dodnes neexistuje ani jeden důkaz, měla exkulpační ráz. Ne slepota Dubčekova vedení vůči ohrožení země, ale konspirace v Kremle vedla k tomu, že intervence „spadla z nebe“.

K tomuto odboji jen dvě krátké poznámky. Byl institucionální i spontánní, celonárodní a aktivně antikolaborační. Během tohoto týdenního odboje splynuly zájmy obyvatelstva a KSČ, která se až na malé skupinky kolaborujících či pasívně vyčkávajících funkcionářů stala důležitou organizovanou součástí antikolaborační fronty. Na rozdíl od Maďarska 1956 se tedy KSČ ani nerozpadla, ani nerozštěpila.

Původní sovětský plán tedy přechodně ztroskotal ve dvou směrech. SSSR si nedokázal vytvořit okupační aparát k dosažení svých politických cílů a mezinárodně legitimovat provedenou agresi. Poprvé od prvního „pozvání“ Rudé armády k „bratrské pomoci“ v Mongolsku 1921 se SSSR nepodařilo formálně – a to dodnes – legitimovat vojenskou invazi. Podařilo se mu později pouze zlegalizovat pobyt svých vojsk na území ČSSR. V mezinárodním kontextu znamenala intervence potvrzení a upevnění rozděleného politického statu quo v Evropě a jednostrannou změnu vojenského poměru sil na demarkační linii. Vedlo to k protestu NATO a k pozdějšímu „dozbrojení“ na Západě.

Ze slepé uličky, do níž se sovětská politika vmanévrovala, ji vyvedl generál Svoboda svým odletem do Moskvy, byť jeho úmysly byly omezenějšího rázu. Bez souhlasu orgánů XIV. sjezdu KSČ přistoupil v Moskvě na sovětské podmínky nerovného jednání a již před vlastními jednáními akceptoval některé zásadní ústupky, jako bylo stažení československé otázky z Rady bezpečnosti OSN a anulování XIV. sjezdu KSČ.¹⁰

O jednáních v Kremlu vlastně ani nemůže být řeč. Byla tam shromážděna politicky heterogenní skupina asi 20 československých vedoucích politiků, včetně zatčené a unesené reformní části vedení. Nev्यjednávali s oficiálním sovětským orgánem, nýbrž jim byla několika zástupci politbyra KSSS předkládána k podpisu různá ultimáta, jejichž konečnou podobu tvoří tzv. moskevský protokol z 26.8.1968. Tento protokol, jehož utajení si sovětské vedení vynutilo, byl stvrzenou formou politického diktátu. Radikálně omezoval vnitřní i vnější suverenitu ČSSR.

10 Viz *Exkurs o úloze Ludvíka Svobody v srpnových událostech 1968* v tomto sborníku.

V řadě konkrétních bodů si sovětské vedení zajistilo kontrolu nad všemi mocensky relevantními oblastmi československé politiky. Šlo tak daleko, že Dubčekovo vedení ztratilo i suverenitu v oblasti personální politiky v nejvyšších orgánech státu a vládnoucí strany. Kromě toho byl protokolem stvrzen princip politického vydírání. Podepsání protokolu československým vedením, s výjimkou F. Kriegla, znamenalo politickou kapitulaci vůdců reformního hnutí. Tzv. sovětské ústupky byly pouze verbální, což u tajného protokolu nehraje rozhodující roli. Navíc byly všechny body, v nichž československé vedení spatřovalo jakýsi kompromis, vázány na budoucí dvoustranná jednání. Hlavním znakem protokolu byla nutnost jeho další interpretace, a ta bývá zpravidla závislá na poměru sil. Zatímco Dubčekovo vedení interpretovalo protokol utilitaristicky v tom smyslu, že považovalo absenci některých politických výrazů a hodnocení ze strany SSSR (např. „kontrarevoluce“) za politický úspěch, interpretovalo ho sovětské vedení pragmaticko-mocensky jako rámcovou kontrolní smlouvu. Sovětské vedení nadále sledovalo svůj původní politický cíl obnovy kontroly nad ČSSR pouze rozšířenou personální koncepcí. Reformní jádro KSČ bylo podpisem moskevského protokolu zlomeno a už se politicky nevzpamatovalo.

Logika každé restaurace vyžaduje ve své první, většinou rozhodující fázi, zlomení nebo narušení organizované fronty odporu a poté buď násilné frontální, nebo postupné prosazování politických cílů restaurace. Návrat Dubčekova vedení do funkcí zásadně změnil formu a povahu konfliktu. Již zde nestály proti sobě dvě síly, více méně sjednocená společnost na jedné straně a na druhé cizí vojensko-politická moc, snažící se, jako v Maďarsku 1956, demokratickou veřejnost mocensky rozdrtit a atomizovat. Tento původní konflikt se nyní transformoval na otázku loajality československé veřejnosti, státních a stranických institucí k Dubčekovu vedení. Jádro tohoto vedení, čtyřlístek Dubček, Svoboda, Černík a Smrkovský, se stalo během okupace symbolem civilního antikolaboračního odporu. Ačkoliv se fakticky stalo nástrojem i objektem sovětské restaurační politiky, podařilo se Dubčekovu vedení, díky vlastním politickým iluzím – u jednotlivých členů vedení spíše *wishful thinking* – udržet si tuto symbolickou aureolu a postupně demobilizovat celonárodní

antikolaborační odpor. Celonárodní loajalitu získalo slibem pokračování v polednové politice a odchodu okupačních vojsk. S představou zpomalené a umírněné cesty další reformní politiky („reformy bez extrémů“) a podněcováním iluzí o slučitelnosti podstaty reformního procesu se sovětskými zájmy („upřímný kompromis s SSSR“) se Dubčekovu vedení podařilo zevšeobecnit logiku „menšího zla“, tj. provádění restriktivních opatření vlastními prostředky. Vydatnou podporou přitom bylo působení partikulárních společenských zájmů. Tak jako se Dubčekovo vedení utěšovalo, že nikoli sověšší zmocněnci, nýbrž oni dosedli opět do vládních křesel, a zástupci XIV. sjezdu považovali i přes ztrátu národní suverenity zachování existence vlastní strany za úspěch, kompenzovalo i armádní vedení čerstvou zkušenost vlastní nemohoucnosti faktem, že československá armáda nebyla odzbrojena. Na národní úrovni (v případě Slovenska) i na úrovních institucionálních, svazových či skupinových se setkáváme s fenoménem zúžení politického uvažování a perspektiv.

Hledáme-li politické koncepce spořádaného ústupu reformní politiky po návratu z Moskvy, najdeme nanejvýš obrisy či zlomky možných koncepcí, které se však neuskutečnily. Neprosadila se ani koncepce maximálního využití všech politických iniciativ, moskevským protokolem nezakázaných *expressis verbis* (např. návrh J. Šabaty na svolání českého sjezdu KS jako možného a v rámci federalizace nutného stabilizačního opatření¹¹), ani koncepce ofenzivní stabilizace reformního středu ve straně i za cenu konfliktů s veřejností (úvahy Z. Mlynáře o čistkách proti radikálním i proti konzervativně stalinistickým silám v KSČ¹²).

11 Své úvahy o šancích posrpnové politiky vysvětlil J. Šabata ve stati O osmašedesátém v šestaosmdesátém. In: *O odpovědnosti v politice a za politiku*. Praha 1986, vyd. Charta 77, s. 94–109.

12 Ve svých memoárech Z. Mlynář tento kurs jen naznačuje. (*Mráz*, s. 318.) Řečeno v kostce, doufal, že by moskevské vedení dalo před novým frontálním konfliktem přednost pádu promoskevských kolaborantů, kdyby současně byly rychle obnoveny základní vazby byrokraticko-centralistického režimu. Tento kurs měl být prováděn centristy typu Černíka, Štrougala a Husáka (leč bez Biřaka, Indry, Kapka, Jakeše aj.) a měl umožnit odchod reformistů do druhé řady. I když je nutno z řady důvodů pochybovat o proveditelnosti jakéhosi „spořádaného ústupu“, inspirovaného představou „restaurace s lidskou tvář“

Dubčekovo vedení, okleštěné o řadu důsledných zastánců reform, se od svého návratu z Moskvy nalézalo přes denně opakované proklamace o jednotě vedení strany, státu a společnosti, ve stavu faktického rozkladu. Praktikovaná „realistická“ politika stavěla v principu na stejných premisách jako před srpnem. Snažila se zachovat si loajalitu národa a přitom uspokojit sovětské požadavky. Reprodukovala tím politiku, která v srpnu ztroskotala, i krize, které k němu vedly. Praktická reálpolitika se stávala stále víc bezprincipiálním ústupem sovětským požadavkům a obnovou tajné diplomacie kabinetní politiky a tiché restaurace byrokraticko-mocenských aparátů. Již v listopadu 1968, tj. tři měsíce po invazi, došlo k ofenzivě konzervativních sil v ÚV KSČ, a v mocenském centru k přesunu k politice, která postupně izolovala i Dubčeka. Bez tlaku veřejnosti a stranické báze by pod sovětským náparem došlo k poměrně rychlému politickému zvratu.

Reálpolitika sice navenek nadále uskutečňovala některé reformní prvky (rehabilitaci, ale již se zákazem K-231, federalizaci, ale – přes existenci ČNR – bez adekvátních českých zastupitelských a stranických orgánů), pod povrchem však byly systematicky obnovovány základní vazby byrokraticko-centralistického systému. Praktická neschopnost reálpolitiky rozšířit politický prostor vzhledem k SSSR vedla k tomu, že ho rozšiřovala vůči vlastní veřejnosti. Vytvořila labilní a přechodnou rovnováhu mocenských sil, přičemž každý otřes a každá krize vedly k mocenskému posunu ve smyslu sovětských intencí. Lze říci, že sovětská restaurační koncepce manifestace síly (*power projection*) a hrozba další eskalace byla v podstatě úspěšná, a to i mezinárodně.¹³ Pod jejím tlakem se v KSČ přeskupily síly natolik,

kádárovského typu (moskevský protokol, správnost hodnocení centristických politiků, hranice manipulovatelnosti každého restauračního procesu, orientace na výsledky Kádárovy politiky, ale abstrahování od krvavé a represivní cesty, která společenskému kompromisu v Maďarsku léta předcházela), šlo alespoň o pokus formulovat nějakou ucelenější strategii politiky autorestaurace po srpnu, k níž se Dubčekovo vedení moskevským podpisem zavázalo.

13 Oficiální stažení československého protestu z Rady bezpečnosti v důsledku podpisu moskevského protokolu uzavřelo okupaci Československa jako mezi-

že již za Dubčeka prováděla autorestauraci. Důležitým momentem tohoto procesu byla nenarušenost základních struktur byrokraticko-centralistického systému. Ta tvořila základ nadále působící strukturální afinity politických zájmů vládnoucích elit na obou stranách státního konfliktu. Během celého reformního procesu až do intervence bylo z přibližně 250 000 nomenklaturních míst vyměněno asi jen 100 vyšších funkcionářů.¹⁴ Také srpen nepřivodil žádný personální ořes. V důsledku invaze bylo vyměněno jen asi 20 vyšších funkcionářů. O to závažnější je skutečnost, že všechny vývojové fáze byly prováděny prakticky stejnými orgány. Tentýž ÚV KSČ, který svrhl Novotného, jednohlasně schválil Akční program KSČ, poté přijal moskevský protokol, s malými výjimkami hlasoval pro sesazení Dubčeka a jeho nahrazení Husákem, a konečně odhlasoval naprostou negaci reformního programu a vyloučení jeho zastánců z vlastních řad. Totéž platí o parlamentu. Počet vyloučených členů ÚV KSČ a z politických důvodů odvolaných poslanců parlamentu byl sice významný, ale až do počátku čistek v poměru ke zbylé většině relativně malý. Velká část členů vedoucích orgánů se vždy přizpůsobila dané fázi vývoje. Také předsednictvo ÚV KSČ se v období 1968–1971 (druhý XIV. sjezd KSČ) změnilo celkem osmkrát.¹⁵ ÚV KSČ a stranická špička disponovaly personální rezervou pro skoro všechny politické varianty vývoje. V každém okamžiku celého průběhu transformace a první fáze restaurace v něm byly všechny tyto síly zastoupeny. Tato strukturální a personální kontinuita objasňuje z velké části onen proces

národní problém, jímž by se musely zabývat vlády západních států. Na rozdíl od rozbouřené světové veřejnosti došlo v rámci „nukleární diplomacie“ k rychlému vyrovnání se většiny západních vlád se sovětskou agresí. Na Valném shromáždění OSN 2. října 1968 došlo sice k verbálním šarvátkám mezi západními a sovětskými politiky, ale zůstaly bez jakýchkoliv politických konsekvencí.

14 Jde o odhad, učiněný na základě oficiálně zveřejněných změn ve vyšších nomenklaturních místech. Tento údaj neobsahuje např. změny členů krajských výborů KSČ v červnu 1968, tj. cca 700 nových funkcionářů KSČ. *Život strany*, 1968, č. 12, s. 12.

15 Viz příloha č. 1.

„měkkých“ skluzů a přechodů, které byly pro československou restauraci typické.

V uvedené souvislosti je nutné se zmínit o významu „slovenské otázky“. V průběhu Pražského jara a léta se vytratila ze středu zájmu. V Čechách dominovaly jiné problémy a jaksi se zapomnělo, že slovenská otázka sehrála centrální roli při pádu Novotného. Během jara a léta 1968 došlo k určitému vývojovému rozchodu, který se odrážel i v silicím disentu mezi vlivnými skupinami české a slovenské inteligence, a to nejen literárně kulturní, nýbrž i na úrovni expertů – právníků, ekonomů aj. Odlišnost národních přístupů, vývojového stupně, interpretace minulosti i zdrojů a náplně Ledna 1968 vedla k pozvolnému odcizení, diferenciaci, ba částečnému rozpadu antinovotnovské koalice. Na Slovensku se inteligence rozpoltila na dvě skupiny – reformně demokratickou, seskupenou kolem redakce *Kultúrneho života*, a národně komunistickou, reprezentovanou týdeníkem *Nové slovo*. Druhá byla mocensky daleko vlivnější. Po invazi se nejednalo – jak se často tvrdí – o jakousi rusko-slovenskou politickou směnu mezi Husákem a Brežněvem (federalizace za normalizaci), ale o reálnou diferencii obou národních pojetí obrody a smyslu Ledna, kterou Sověti mohli využít. I po podepsání moskevského protokolu existovalo reálné ohrožení projektu federalizace. Sověti byli otevřeně skeptičtí a proti federalizaci strany vyslovili politické veto. Mimo to ve vládních komisích pokračoval spor o podobě plánované federace, který trval téměř do samého vyhlášení federálního zákona 28. 10. 1968. Strach slovenské národně komunistické reprezentace, že v případě rostoucího napětí a náhlého zostření situace bude pohřbena – z jejich tehdejší historické perspektivy neopakovatelná – dějinná příležitost pro dosažení národní svébytnosti, byl reálný a v mnohém opodstatněný.

Pro slovenskou národně komunistickou elitu, která v srpnu 1968 na sjezdu KSS bezkonkurenčně stabilizovala své mocenské postavení, znamenala federace konkrétní formu demokratizace. Zde se odrážela nedemokratická komponenta slovenského národního komunismu. Federace znamenala zvýšení národní participace na centrální moci a samosprávu, včetně ekonomiky. Současně rehabilitaci novějších národních dějin, a tím posílení

slovenského národního vědomí. Slovenský národ chápal rok 1968 většinou jako dovršení národního procesu a jako vstup Slováků na evropské jeviště národů. V podmínkách reálpolitiky byla Husáková politika zajišťování federace za cenu ústupků od demokracie podpořena širokými vrstvami na Slovensku. „Realistický“ ústup jako způsob záchrany národní emancipace zde podporovala i skutečnost, že se Husákovi podařilo legalizovat sjezd KSS a prosadit výměnu starých kádrů. KSS měla zcela nové vedení a ÚV KSS 80 % nových členů. Byl to významný pacifikační faktor vůči slovenské veřejnosti. Češi obdobnou politickou kompenzací nedisponovali. V této fázi restaurace provádělo slovenské vedení věrohodnější variantu reálpolitiky a stalo se pro konzervativně centristické vrstvy českých komunistů modelem úspěšné pacifikace společnosti. Vliv slovenské politiky se po srpnu neustále zvyšoval a lze říci, že slovenská třetina snad poprvé v dějinách společného státu politicky vyvážila českou dvoutřetinu. Sovětská restaurační politika tuto národní diferencii pochopila a obratně využila.

Všechny dosud uvedené argumenty ještě uspokojivě neobjasní skutečnost, že se proti postupující restauraci nezformoval dostatečně silný společenský odpor, který by byl perspektivně schopen vynutit na restauračním režimu významné sociálně politické kompromisy, jako tomu bylo v Polsku po roce 1981, a z delšího časového pohledu i v Maďarsku po skončení vln represí.

Politická veřejnost, tento nejdůležitější výdobytek demokratického procesu, prodělala v důsledku intervence rozporuplný proces vnitřních přeměn. Na jedné straně zesílil proces její sociální diferenciacie, zvláště aktivizací dělnictva, na druhé straně se zúžila její autonomie, a to dvojím způsobem. Zákaz všech nekomunistických a později i autonomních zájmových organizací zvýraznil slabost veřejných politických struktur nedostatečně institucionalizovaných a legalizovaných.¹⁶ Podobně působilo znovuzavedení cenzury. Avšak již před intervencí se orientace

¹⁶ Nejenže v krátkém období nemohly dostatečně vykrystalizovat nové nosné pilíře politického pluralismu, ale ani připravované zákony, např. shromažďovací a spolčovací, nebyly uskutečněny. Padla jen cenzura, a ta byla po intervenci

veřejnosti významně deformovala. Pod tlakem ohrožené národní suverenity se vytvořil mýtus o celonárodní jednotě. Heslo „Jsme s vámi, buďte s námi“, které vyšlo od českých intelektuálů, symbolizovalo tužby po autentické politické reprezentaci, která za všech okolností bude hájit suverenitu země. Tyto projekce však neodpovídaly realitě, naopak, pomáhaly ji zamlžovat a vytvářely různé mýty. Jak jinak si lze vysvětlit skutečnost, že Dubčekovo vedení dosáhlo vrcholu své popularity až po podepsání moskevského protokolu.¹⁷ Ještě absurdnější byl kult prezidenta Svobody, který prováděl politiku rychlého a aktivního sblížení se sovětským vedením a přesto byl stylizován do role národního hrdiny. Zde je nutné se zmínit o mýtotvorné funkci většiny českých a slovenských intelektuálů, kteří nadále dominovali nezávislému veřejnému mínění. Ačkoliv odmítali pokusy vedení KSČ o ovládnutí politického pole, podíleli se na jeho zužování. Přijali ve své většině logiku menšího zla, vyloučili politický radikalismus ze spektra „zodpovědných“ politických koncepcí a rezignovali na kritiku základních pilířů praktikované reálpolitiky. I přes často radikální a osobně odvážnou kritiku jejích dílčích aspektů odmítla naprostá většina československých intelektuálů přijmout své politické angažmá v roli soupeře o moc. Tím se dostala do polohy veřejného karatele, poukazujícího na rostoucí diskrepanci mezi praktickou politikou a Akčním programem, jehož důsledným obhájcem se stala v okamžiku, kdy od něho stranické vedení ustupovalo. Nelze samozřejmě říct, že tato „omezená osvěta“, kterou českoslovenští intelektuálové povětšinou po intervenci praktikovali, byla důsledkem jejich nedostatečných morálních nebo intelektuálních predispozicí. Spočívala v historické omezenosti samého reformně komunistického přístupu. Před ztroskotáním reformně komunistického projektu nebyla většina intelektuálů ani schopna, ani ochotna tuto omezenost skutečně překonat.

Tato základní orientace se projevila i v praktických protestech. Ani studentská stávka, ani radikalizace odborů či zaklá-

opět obnovena. Občanská veřejnost se nacházela v právním vakuu.

¹⁷ Viz příloha č. 2.

dání podnikových rad pracujících, ani Koordinační výbor tvůrčích svazů a různé smlouvy o spolupráci dělníků, studentů a intelektuálů nebyly schopny vytvořit dostatečně silná a autonomní spojení, která by byla s to čelit postupující restauraci. Kulminačním bodem první fáze restaurace byla krize kolem J. Smrkovského.¹⁸ Obsahovala všechny krizové momenty – rozpad Dubčekova vedení, sovětský nátlak a vydírání, odlišnosti mezi Čechy a Slováky, neschopnost zastánců reformem v mocenských strukturách využít jediný politický potenciál, kterým vládli, tj. tlak veřejnosti, a konečně i neschopnost loajální politické veřejnosti čelit postupující restauraci. Byla-li krize okolo J. Smrkovského klíčovým okamžikem, v němž se upevnil mechanismus restaurace, stala se krize v důsledku upálení Jana Palacha již symbolickým pohřbem reformního procesu.¹⁹ Tzv. hokejová kri-

¹⁸ J. Smrkovský se stal již v Drážďanech v březnu 1968 terčem útoků politiků pokrytecké aliance pěti států Varšavské smlouvy. Po srpnu byl sovětským vedením ostentativně ignorován. G. Husák, který po srpnu 1968 budoval svoji politickou kariéru již ve spojení s kremelským vedením, využil na sklonku r. 1968 uskutečnění federace, aby zbavil Smrkovského vlivné funkce předsedy Národního shromáždění a nahradil ho P. Colotkou. Tento manévř mu jak známo vyšel i přes hrozbu nejsilnějšího odborového svazu českých kovodělníků politickou stávkou, neboť Smrkovský podlehl zákulisnímu tlaku a přispěl tak k demoralizaci hnutí za jeho podporu. V rozhodujících momentech to byl opět prezident Svoboda, který vyvíjel silný nátlak na Smrkovského demisi. (Smrkovský, J.: Významné svědectví. *Tamtéž*, s. 25.)

¹⁹ Praha zažila jeden z největších spontánních masových smutečních průvodů v novodobých dějinách. Se svícemi v rukou se sunuly Prahou mlčící zástupy občanů. Převládal smutek a ořes nad smrtí mladého studenta. Jeho politická výzva však zůstala prakticky bez odezvy. Právě zasedající ÚV KSČ reagoval převážně „neschopností truchlit“ (A. Mitscherlich). Cynik Husák se dokonce chopil čerstvé zprávy, aby řekl nejen co si myslí, ale co je. Prohlásil: „My se sami trochu, a to celá strana, poléváme benzínem a zapalujeme a myslíme si, jací jsme pašáci...“ (*Protokol zasedání ÚV KSČ 16.–17.1.1969*, s. 90). Není divu, že netečnost většiny ÚV KSČ otrásla některými členy ÚV, předně jednou z mála žen v tomto mužském společenství. Lékařka H. Rašková byla natolik zděšená úrovní diskuse, že prohlásila: „Ten mladý student jako by tušil, jak to tady vypadá (hluk v sále)...“ (*Tamtéž*, s. 108.), a připomněla ÚV KSČ povinnost promluvit k mladé generaci. Z. Mlýnář vzpomíná, že „po těchto slovech byla hrubými výkřiky z pléna přehlušena, stalinisté a sovětsští agenti z řad ÚV KSČ na ni doslova štěkali.“ (*Mráz*, s. 321.)

ze koncem března 1969 s následným pádem Dubčeka již dostávala obrisy frašky.²⁰

G. Husák, který převzal v dubnu 1969 vedení strany, nastoupil nejprve v póze legitimního dědice Dubčeka, jako jeho pokračovatel ve změněných podmínkách. Chtěl se, podle vlastních slov, odlišovat jen v metodách, ne v obsahu politiky.²¹ Jeho malý akční program z května 1969 znamenal razantní upevnění státního a mocenského aparátu a opětného prosazení stranického vlivu do všech společenských organizací. Zákazem řady politiky nepohodlných časopisů a přeměnou Národní fronty v převodovou páku uvedl do chodu staré mechanismy ovládnutí společnosti. Konsolidace moci dospěla tak daleko, že při prvním výročí okupace se restaurace mohla proti společnosti prosazovat domácími prostředky. Pomocí zákonů, podepsaných ještě Dubčekem, byly vytvořeny předpoklady pro kriminalizaci všech nezávislých forem politického a sociálního protestu. Spontánní výbuch nespokojenosti v srpnu 1969 vedl sice k nejmohutnějšímu demonstracím od intervence, ale ani tento protest nenalezl politické pokračování. Naopak, byl využit Husákovým režimem k naprosté negaci reformních cílů a k zahájení široké perzekuce všech odpůrců jeho politiky. Neexistence organizovaného politického

²⁰ Nejen zcela nepolitický podnět krize, vyvolané v Praze v březnu 1969 vítězstvím našich hokejistů nad mužstvem SSSR, ale i následný pád Dubčeka a rozpačitá reakce obyvatelstva vykazovaly značnou konfúzi. Dubček v dubnové krizi po opětném tlaku a výhrůžkách z Moskvy rezignoval, hlavně však proto, že už ho nikdo z vlivných mužů v předsednictvu strany jednoznačně nepodpořil, ba naopak. Část reformně komunistických intelektuálů v ÚV, jejichž mluvčím byl historik M. Hübl, uvěřila, že „energický politik“ Husák lépe zvládne situaci, a podpořila ho. Veřejnost skoro neprotestovala, část pražských studentů se marně snažila o masovou stávkou a opoziční časopis *Reportér* stačil ještě krátce před svým zákazem vyslovit podporu novému prvnímu tajemníku ÚV KSČ G. Husákovi a vyzdvihnout jeho nesmířitelný boj proti Novotného dogmatismu. (*Reportér*, 1969, č. 18, s. 1.)

²¹ Husák prohlásil po své volbě do funkce prvního tajemníka ÚV KSČ v televizi 17.4.1969: „Obrat, který je nevyhnutelný..., bude jen v metodách provádění této politiky... Nevzdáváme se ničeho z velkých myšlenek, které se v minulém roce dostaly do našeho veřejného života... Proto touto cestou prosím vás o klid..., o podporu tohoto kursu.“ *Projevy a stati*. Praha 1970, s. 7, 9.

odporu umožnila restauračnímu režimu izolování lokálních, sociálních a skupinových středisek skutečného či domnělého odporu a naprostou atomizaci rezistenčního potenciálu společnosti. V lednu 1970 došlo k další rozhodné změně ve vedení strany a k návratu radikálních dogmatických sil do centra moci.²² Ony pak určují podobu a intenzitu inkvizičních čistek, kterými byl zlomen pasivní odpor společnosti. Radikalizace čistek, kterým padla za oběť asi třetina strany, tj. skoro 500 000 členů,²³ návrat vysloveně stalinských skupin do mocenských pozic, hysterická restalinizace stranické ideologie, konfliktní, antireformní kurs Husákova vedení a široká perzekuce politických protivníků se stávají signaturou „normalizační politiky“, která byla stvrzena na „sjezdu vítězství“, tj. druhém XIV. sjezdu KSČ v r. 1971.²⁴ Na rozdíl od Maďarska a ještě ve větší míře od Polska 1981 se Husákův režim mohl opřít o poměrně konsolidované hospodářství. I přes některé výkyvy a inflační tlaky nebyl narušen růst základních ukazatelů národního hospodářství a nenastal tak žádný dramatický zlom. Ačkoliv Husákův režim opět prodloužil pracovní dobu, zakázal dělnické rady a okleštil práva odborů, opíral se právě v rozhodujících letech 1969–70 o sociální výdobytky z r. 1968, jejichž hlavním výrazem byl vzestup reálných

22 Viz příloha č. 1.

23 Viz následující tabulka z mé studie (pseud. Jan Skála) „Porážka Pražského jara. Od srpnové intervence r. 1968 k restauraci byrokratického mocenského systému“. Březen 1982, Studie č. 27 vědeckého projektu Z. Mlynáře *Zkušenosti Pražského jara 1968*, s. 66. Výpočty byly provedeny na základě zveřejněných i utajených údajů o počtu členů KSČ.

stav členů	1968	1971	Počet vyloučených	% vyloučených
KSČ	1 678 983	1 194 191	484 792	28,87
česká KS	1 370 285	939 515	430 770	31,43
KSS	308 678	254 676	54 022	17,49

24 XIV. sjezd KSČ se konal po ukončení čistek a rozsáhlé politické perzekuci v celé zemi. Brežněv delegáty pochválil a prohlásil o sjezdu: „Lze jej právem označit za sjezd vítězství nad nepřáteli socialismu v ČSSR, za sjezd triumfu socialismu.“ *XIV. sjezd Komunistické strany Československa. Praha 25. května – 29. května 1971*, s. 164.

mezí.²⁵ Normalizovanému režimu se podařilo lepším zásobováním zajistit růst osobní spotřeby právě v těchto letech. Zde je počátek obrazu oné sice relativně syté, avšak politické svéprávnosti zbavené společnosti, který byl tak typický pro celou Husákovu éru.

Provedená restaurace měla dalekosáhlé důsledky. V rámci sovětského bloku si ČSSR prodělala svou zásadní zkušenost se Sovětským svazem a přiblížila se tak maďarským a polským zkušenostem. Znamenala konec středoevropského revizionismu ve smyslu mobilizace mas pro návrat k původním cílům komunistické politiky. V československých podmínkách znamenala restaurace i konec specificky českého prokomunistického establishmentu, který byl v poválečné střední Evropě jedinečným jevem. KSČ sice obnovila svou moc, ale ztratila, historicky viděno, kulturní hegemonii mezi širokými vrstvami a zcela u inteligence. V národnostní otázce zamezila restaurace vyřešení česko-slovenského národního problému a ještě ho prohloubila. Z hlediska ekonomického a sociálního vývoje znamenala umělou stagnaci, která neodpovídala ani potřebám, ani vývojovým možnostem československé společnosti a která ani přes hospodářský růst není srovnatelná s dynamikou 50. a 60. let.²⁶ A konečně, eliminace tvůrčích elementů z řad KSČ změnila i charakter vládnoucí elity. Stala se „rezavou brzdou“ (Troickij) ve východním bloku a pouhým správcem statu quo uvnitř země.

²⁵ V roce 1968 stouply průměrné reálné mzdy o 5,4 % a osobní spotřeba obyvatelstva stoupla o 9 %. Černík, O.: *Rudé právo*, 12.11.1968.

²⁶ Silný rozmach růstu kvantitativních faktorů hospodářského růstu, mobilizace pracovních sil a s ní spojená masová integrace žen do výrobní sféry, urychlená industrializace Slovenska, vitalita marxisticko-leninské ideologie, působivost zčásti ještě intaktních utopií o „zářných zítřcích“ a manicheistických představ o stavu světa, podpořené u širokých vrstev obyvatelstva v 50. letech studenou válkou, kontrastovaly s utlumenou sociální, ekonomickou a politickou dynamikou brežněvovsko-husákovské éry stagnace, která se mj. odrazila v defenzivním ideologickém pojmu „reálně existujícího socialismu“. Ideologie revolucionářů se změnila v dogma funkcionářů. (Bender, P.: *Das Ende des Ideologischen Zeitalters*. Berlin 1981, s. 16 a n.)

Příloha č. 1

Změny ve složení PÚV KSČ 1968–1971

<i>Do ledna 1968</i>	<i>Duben 1968</i>	<i>Srpen 1968</i> <i>XIV. sjezd KSČ</i>	<i>31.8.1968</i>
První tajemník:			
A. Novotný	A. Dubček	A. Dubček	A. Dubček
Předsednictvo:			
O. Černík	F. Barbínek	A. Dubček	V. Biřak
J. Dolanský	V. Biřak	J. Smrkovský	D. Černík
A. Dubček	O. Černík	O. Černík	E. Erban
J. Hendrych	A. Dubček	J. Špaček	L. Hrdinová
M. Chudík	D. Kolder	F. Kriegel	J. Hetteš
D. Kolder	F. Kriegel	B. Šimon	G. Husák
B. Laštovička	J. Piller	Č. Císař	V. Kabrna
J. Lenárt	E. Rigo	O. Šik	Z. Mlynář
A. Novotný	J. Smrkovský	V. Šilhán	K. Neubert
O. Šimůnek	J. Špaček	V. Slavík	J. Piller
	O. Švestka	L. Hrdinová	J. Pinkava
		V. Matějček	Š. Sádovský
		B. Kabrna	V. Slavík
		Z. Hejzlar	J. Smrkovský
		J. Litera	L. Svoboda
		E. Goldstücker	V. Šimeček
		B. Vojáček	B. Šimon
		M. Hübl	J. Špaček
		M. Moc	A. Ťažký
		V. Šimeček	Z. Zrak
		G. Husák	
		J. Zrak	
		A. Ťažký	
		Š. Sádovský	
		P. Colotka	
		J. Turček	
		V. Pavlenda	
		A. Zámek	

Do ledna 1968 Duben 1968 Srpen 1968 31.8.1968

Kandidáti

A. Kapek	A. Kapek	F. Barbírek
M. Pastýřfk	J. Lenárt	J. Lenárt
M. Sabolčfk	M. Vaculík	K. Poláček
Š. Sádovský		
M. Vaculík		

Tajemníci

A. Novotný	A. Dubček	Š. Sádovský	A. Dubček
J. Hendrych	Č. Císař	A. Dubček	Z. Mlynář
D. Kolder	A. Indra	Č. Císař	A. Indra
V. Koucký	D. Kolder	Z. Mlynář	V. Biřak
L. Štrougal	J. Lenárt	V. Slavík	J. Lenárt
Š. Sádovský	Z. Mlynář		J. Špaček
	Š. Sádovský		J. Hetteš
	V. Slavík		J. Kempný
	O. Voleník		F. Penc

Listopad 1968 Duben 1969 Zář 1969

První tajemník

A. Dubček	G. Husák	G. Husák
-----------	----------	----------

Předsednictvo

V. Biřak	V. Biřak	V. Biřak
O. Černík	P. Colotka	P. Colotka
E. Erban	O. Černík	O. Černík
L. Hrdinová	A. Dubček	E. Erban
J. Hetteš	E. Erban	G. Husák
G. Husák	G. Husák	J. Piller
V. Kabrna	J. Piller	Š. Sádovský
K. Neubert	Š. Sádovský	L. Svoboda
J. Piller	L. Svoboda	L. Štrougal
J. Pinkava	L. Štrougal	K. Poláček
Š. Sádovský	K. Poláček	
V. Slavík		
J. Smrkovský		
L. Svoboda		
V. Šimeček		
B. Šimon		
J. Špaček		
A. Ťažký		
Z. Zrak		
L. Štrougal		

*Listopad 1968**Duben 1969**Září 1969***Výkonný výbor**

O. Černík
 A. Dubček
 E. Erban
 G. Husák
 Š. Sádovský
 L. Svoboda
 L. Štrougal

Kandidáti

F. Barbírek
 J. Lenárt
 K. Poláček

Tajemníci

A. Dubček	G. Husák	G. Husák
L. Štrougal	L. Štrougal	L. Štrougal
J. Špaček	J. Špaček (do 30.5.69)	
J. Lenárt	J. Lenárt	J. Lenárt
A. Indra	A. Indra	A. Indra
V. Biřak	V. Biřak	V. Biřak
J. Hetteš	J. Hetteš	J. Hetteš
J. Kempný	J. Kempný	J. Kempný
F. Penc	F. Penc	F. Penc (do 11.12.69)

*Leden 1970**Květen 1971***První tajemník**

G. Husák

G. Husák

Předsednictvo

V. Biřak	V. Biřak
P. Colotka	P. Colotka
E. Erban	K. Hoffmann
D. Hanes	G. Husák
V. Hůla	A. Indra
G. Husák	A. Kapek
A. Indra	J. Kempný
A. Kapek	J. Korčák
J. Korčák	J. Lenárt
J. Lenárt	L. Svoboda
L. Svoboda	L. Štrougal
L. Štrougal	

*Leden 1970**Květen 1971***Kandidáti**

D. Hanes
V. Hůla
A. Indra

M. Hruškovič
V. Hůla

Tajemníci

V. Biřak
G. Husák
J. Fojtík
M. Hruškovič
A. Indra
J. Kempný
O. Švestka

V. Biřak
G. Husák
J. Fojtík
M. Hruškovič
A. Indra
J. Kempný
O. Švestka

VÝVOJ DŮVĚRY V OSOBNOSTI VEŘEJNÉHO ŽIVOTA 1968

